

УДК 94

DOI: 10.30840/2413-7065.4(85).2022.267401

КРИМСЬКІ ТАТАРИ: АВТОХТОННІСТЬ КОРИННОГО НАРОДУ УКРАЇНИ. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Дослідження присвячене обґрунтуванню статусу кримських татар як корінного народу України. Метою статті є виявлення феномену історичної неперервності етногенезу кримських татар на території Кримського півострова. Аргументовано антропологічну та популяційно-генетичну неперервність буття автохтонного населення на території Криму. Обґрунтовано безпосередню генетичну та культурну спорідненість послідовного ряду базових етносів півострова (таври, скіфи, роксолани, половці, кримські татари). Засвідчено здатність кримськотатарського етносу до високого рівня самоорганізації, включно з утворенням незалежної держави. Протягом XIII–XV ст. відбувався процес політичного становлення та самовизначення кримських татар. Ландшафтні та кліматичні особливості окремих регіонів Кримського півострова сприяли формуванню декількох регіональних центрів етногенезу. Саме з рівнинною частиною його території і пов'язаний власне процес зародження та формування кримських татар як етносу. Південне узбережжя та гірська частина Криму в умовах своєрідної природної ізоляваності і, внаслідок цього, привабливості для колонізаційних експансій мали своєрідну траєкторію етнічних змін та трансформацій. І лише з постанням Кримського ханства як незалежної держави місцеві етноси та національні групи виявилися втягнуті, шляхом асиміляції, в подальший розвій кримськотатарського народу. Це ж саме стосується і силоміць залученої до кримського соціуму людності з околиць країн, котра ставала своєрідним джерелом урізноманітнення генофонду та культурних запозичень для кримськотатарського етносу. Простежено вплив Литовської Русі на етнополітичне формотворення Кримського ханства.

Ключові слова: Русь-Україна; Дешт-і Кипчак; Золота Орда; Крим; корінний народ; етногенез; кипчаки; кримські татари; політична історія; Кримське ханство.

CRIMEAN TATARS: AUTOCHTONITY OF THE INDIGENOUS PEOPLE OF UKRAINE. HISTORICAL ORIGINS

Valentyн KRYSAChENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. The study is devoted to substantiating the status of the Crimean Tatars as an indigenous people of Ukraine. The purpose of the article is to identify the phenomenon of historical continuity of the Crimean Tatars ethnogenesis on the territory of the Crimean Peninsula. The anthropological, population and genetic continuity of the autochthonous population existence on the territory of Crimea is argued. The direct genetic and cultural kinship of a series of basic ethnic groups of the peninsula (Tavrs, Scythians, Roksolans, Polovtsians, Crimean Tatars) is substantiated. The ability of the Crimean Tatar ethnic group to a high level of self-organization, including the formation of an independent state,

© Крисаченко В.

has been proven. During the 13th-15th centuries, the process of political formation and self-determination of the Crimean Tatars took place. The landscape and climatic features of certain regions of the Crimean Peninsula contributed to the formation of several regional centers of ethnogenesis. It is with the flat part of its territory that the actual process of birth and formation of the Crimean Tatars as an ethnic group is connected. The southern coast and the mountainous part of Crimea, in the conditions of a peculiar natural isolation, and as a result, attractiveness for colonization expansions, had a peculiar trajectory of ethnic changes and transformations. And only with the emergence of the Crimean Khanate as an independent state, local ethnic groups and national groups were involved, through assimilation, in the further development of the Crimean Tatar people. The same applies to the population from the neighboring countries forcibly brought into the Crimean society, which became a kind of source of diversification of the gene pool and cultural borrowings for the Crimean Tatar ethnic group. The influence of Lithuanian Rus on the ethno-political formation of the Crimean Khanate is traced.

Key words: Rus-Ukraine; Desht-i-Kipchak; Golden Horde; Crimea; indigenous people; ethnogenesis; Kipchaks; Crimean Tatars; political history; Crimean Khanate.

У синтезі різних культур і мов формувався кримськотатарський етнос, який згодом організує одну з могутніх держав Європи – Кримське ханство.

Рефат Чубаров

Кримські татари – гордий і мужній народ, працьовитий і волелюбний, відкритий до світу і здатний поділитися з ним своїми здобутками та сподіваннями. Упродовж віків він зберіг безмежну любов до рідної землі, вміння вміло працювати, прикрашати й уславлювати її. В усі часи кримськотатарська нація демонструвала дивовижну здатність взаємної спорідненості, навіть – зрідненості один з одним, що давало можливість зберегти і примножити власну ідентичність крізь лихоліття та випробування долею.

А їх, цих випробувань, вистачало і вистачає з надлишком. Позбавлені майже два з половиною століття тому власної державності, кримські татари пройшли всі кола дантового пекла, де було і руйнування та знищення їхньої культури, захламлення і спотворення рідної землі, приниження мови і віри, і, зрештою, найстрашніший злочин проти людяності – геноцид. Та народ виявився міцнішим від московської імперії і вже плекав надію та сподівання на спокій і мирний розвій. Не судилося: знову, без

будь-якого запрошення, гвалтівники увірвалися в рідний, стражденно набутий після депортації в 1944 році, дім і нахабно проголосили: ми тут господарі.

Серед недоладних «аргументів» агресора щодо виправдання своєї присутності в Криму, на кшталт – «это исконно русская земля», лунає і такий позанауковий дискурс, як **заперечення очевидного факту про те, що кримські татари є автохтонним народом півострова**. При цьому цілковито в дусі звичної російської брехні робляться посилення на, начебто наукові, «докази», що предки кримських татар ніякого відношення до Криму не мають, а є людом цілковито прийшлим, який не має тутешнього генетичного коріння і є своєрідним заїжджим «прибульцем», а тому – не зовсім законним «постояльцем» на цій землі. А вже на цій псевдонауковій підставі кримським татарам відмовляють насамперед у праві бути господарями у власній домівці, у праві розбудовувати традиційний родинний устрій і життя всього народу за власними цінностями

та ідеалами, у праві на національне самовизначення.

Мета і методи дослідження. Все означене вимагає спеціального дослідження етногенетичної історії кримських татар, метою якого є системний аналіз аргументів та доказів щодо визначення власної неповторної генези – тобто траєкторії зародження, становлення і розвитку кримських татар як самодостатнього етносу. Реалізація поставленої мети передбачає залучення методів історичної реконструкції, джерельної герменевтики, популяційного, демографічного та культурологічного аналізів, політологічної ретроспекції. В своїй сукупності **евристичне поєднання логічних конструктів**, здобутих завдяки використанню кожного із вжитих засобів пізнання, уможливує отримання достовірних висновків щодо субстрату та рушіїв процесу етногенезу, його стимулюючих та гальмівних чинників, виявлення засобів та шляхів самоорганізації спільноти в просторі і часі. Зрештою, йтиметься про виявлення справжніх **онтологічних коренів кримських татар** як автохтонного корінного народу Криму.

Етнософія

Крим ніколи не був безлюдною пустою, навпаки, знаходився **на перетині торгових шляхів і цивілізацій**, сам породжував своєрідні культури, відігравав помітну роль в тих чи інших етнополітичних зрушеннях та трансформаціях. На його території виявлені артефакти життєдіяльності первісних людей раннього, середнього та верхнього палеолітів, з яких всесвітньо відомими стали стійбища Київ-Коба, Старосілля, Шайтан-Коба, Заскельна, Вовчий грот, Сюрень та інші, котрі засвідчили

антропологічну неперервність у розвитку гомінід в цьому регіоні планети від палеоантропа до неоантропа (*Homo sapiens*). Всюдність присутності людини на півострові засвідчили й артефакти часів мезоліту, неоліту та енеоліту (Шан-Коба, Мурзак-Коба, Ташаір – всього близько 30 стійбищ). У цей час наші предки, крім відповідних практичних знань та вміння, вже творили в своїй уяві образ іншого світу – бажаного та омріяного і водночас грізного і караючого, тобто мали певні релігійні уявлення, котрі зводились, головню, до пантеїстичного тотемізму.

В історичні часи, тобто в часи, події та обставини яких зафіксовані в письмових джерелах, а це датується принаймні раннім залізним віком, Крим є незмінним об'єктом уваги для самовидців. Легендарних *кіммерійців* згадує в своїх поемах Гомер, і приблизно тим самим часом – X–IX ст. до н. е. – з'являються свідчення про давніх *таврів*, причому обидві етнокультурні спільноти постають автохтонними мешканцями давньої Тавриди, а не прийшлим людом. З VIII–VII ст. до н. е. відома потужна *скіфська* держава на рівнинній частині півострова зі столицею Неаполь-Скіфський, поблизу сучасного Сімферополя; узбережжя ж активно освоюється *греками*, які засновують низку полісів (міст з аграрним доквіллям), зокрема Херсонес Таврійський та Боспор Кіммерійський. В часи еллінізму, III–II ст. до н. е., на кримських скіфів чинять потужний тиск племена *сарматів* та *роксоланів*. У подальшому, на межі епох, в Криму з'являються поселення *євреїв*, *вірмен*, *понтійців* та *фракійців*.

Наприкінці I ст. н. е. кримська людність прилучається до нової духовної

парадигми буття – в містах південного узбережжя та на Боспорі з'являються і перші християнські общини. Потужною хвилею, починаючи з III ст., в напрямку Криму з півночі спрямували свій рух племена *готів* та *герулів*; принаймні з цього ж часу відомо і про присутність на півострові *антів* та *аланів*. Водночас численні східні джерела свідчать про існування якогось загадкового «*острова русів*», етнокультура якого напрочуд корелює з давньоруською часів князювання Києва. А далі, в часи великого переселення народів, Крим відчув на собі впливи *гунів*, *тюрків*, *утигурів*, *аварів*, *булгар*, *хазар* та *печенігів* (IV–IX ст.), а згодом (X–XI ст.) став складовою частиною каганату *кипчаків* (*половців*).

Наразі етнополітичні потоки линули до Криму не лише з материкового боку (степу), але й південних, переважно морських, шляхів. Звісно, тогочасні морські держави віддавали перевагу освоєнню узбережжя, через що на кримській території в різний час осідали *римляни*, *візантійці*, *венеційці*, *генуезці*, *пізанці*, *сультжуки* і власне *турки*. А тому з'ява в 30-х роках XII ст. напрочуд організованої (у військовому сенсі) ординської навали *монголо-татар* зі Сходу не стала для кримського геополітичного простору чимсь незвичним і принципово новим: до подібних непроханих і небажаних «ін'єкцій» ззовні населення півострова інтуїтивно було готовим. І корінне населення півострова, володіючи потужним історичним досвідом взаємин з різними племенами та народами, мусило знову призвичаюватися до нових, насамперед політичних, звичаїв та порядків.

Методологічні зауваги. Екскурс до «домонгольського» етнополітичного образу Криму дає можливість з певністю

стверджувати про існування принаймні двох базових **концептів**, котрі визначають власне проблему його «корінного» народу. Перший із них полягає в констатації факту, практично аксіоматичного, що протягом всього цього часу територія півострова, мов магніт, притягувала до себе найрізноманітніші **міграційні потоки**, причому їхня демографічна потужність, як і цивілізаційна наповненість, були вельми і вельми нерівнозначними і нерівноцінними. Сисловою парадигмою другого концепту є обставина, також підкріплена незаперечними доказами, що зворотних, принаймні співмірних за потужністю, рееміграційних процесів чи потоків, тобто цілеспрямованого одночасного «виходу» значних груп населення з території півострова, практично ніколи не спостерігалось.

Звісно, не йдеться про згасання чи, навпаки, процвітання узбережних полісів, пов'язаних з тією чи іншою наддержавою (Греція, Рим, Візантія, Орда, Туреччина та ін.): відповідні етнодемографічні показники чітко корелюють з долею самих імперій і істотним чином не визначали загальної антропологічної картини Криму. При цьому слід мати на увазі, що автохтонне населення рівнинної частини півострова, згідно з неминучими наслідками зміни того чи іншого політичного устрою та верховного лідерства в Криму, отримувало від прибульців не тільки привнесені ними закони, але й відповідні персоніфіковані та універсалізовані атрибути власного статусу, включно з поіменуванням себе як народу. Але власне **етногенетичні процеси відбувались на місцевому базовому популяційному матеріалі, тобто в людській спільноті, об'єднаній за принципами генетичної спорідненості**

та походження. Саме до цього «плавильного казана» додавалися чи вливалися привнесені ззовні потоки генів та атрибуту соціуму, від чого сам етнос ставав потужнішим і адаптивно, і креативно.

Кипчаки

До середини XIII ст. етнополітичною домінантою в історії Криму була держава **кипчаків**. Походження самих *кипчаків* як етносу, так само як і політична історія одноіменного державного утвору, досліджена досить ретельно, хоча і досі залишається низка проблемних напрямків щодо осягнення цього непересічного цивілізаційного феномену. В китайських хроніках зафіксована самоназва цього народу у формі «*кюеше*», і це алтайське плем'я було підкорене *хуннами* ще в III ст. до н. е. [3, с. 420]. З певністю можна стверджувати, що найдавніші історичні повідомлення про *кипчаків* пов'язані із самим початком великого переселення народів. Ядром цього руху племен і народів на захід став племінний союз *гунів*, предківською територією якого є Західний Сибір, а соціально-політичною формою організації – т. зв. **Сирський каганат**, утворений в 630 р. Ця держава проіснувала досить короткий час, і в 646 р. її розстрожили *огузи*. Саме вцілілі рештки воїнів каганату і стали називати себе «*кипчаками*» (*кибчаками*), що дослівно означало «невдахи», «нещасливі», «нефатові».

В тогочасній далекосхідній Азії цей звичай деномінації суб'єкта дії був поширений як трансцендентний спосіб відволікання від себе уваги злих духів. Мовляв, ми не варті уваги вищих сил, з нас нічого не візьмеш, а тому полиште нас у спокої. До речі, згодом подібну аберацію свідомості, тобто перейменування

суцього на протилежне з метою відволікання від себе уваги метафізичних начал (насамперед богів), застосували й *монголи* часів Чингіз-хана. Йдеться про класичну азійську *стратегему* видавання бажаного за дійсне з певною корисливою метою. А саме коли вони для зовнішнього світу почали репрезентувати себе як «*татари*», тобто іменем винищеного ними ж самими племені. А про амбіції «нещасних» *кипчаків* свідчить бодай той факт, що вже в середині VIII ст. вони згуртувалися в районі Алтаю в **Кипчацький каганат** і саме звідти почали поширювати свій політичний вплив у бік Європи.

Втім сучасні тюркологи звертають увагу, що вперше назва держави кипчаків – **Дешт-і-Кипчак**, тобто «Кипчацький степ», з'являється у лірико-панегіричному «Дивані» перського поета XI ст. Насир-і-Хосрова, і в ньому *кипчаки* фігурують зовсім не невдахами, а справжніми повелителями світу, що, очевидно, пов'язано із зміною їхнього політичного значення в ойкумені. Відповідно трансформації піддається й етимологія поняття «*кипчак*», і власне рушійні сили їхніх вчинків. Як зазначає відомий тюрколог Аджи Мурад, вихідне прототюркське ядро, з єдиною мовою та прабатьківщиною, виокремлюється приблизно дві тисячі років тому. А з часом розпочинається пасіонарна диференціація і демографічний вибух: «Ні. Велике переселення – зовсім не стихійний результат з Алтаю, як пишуть про нього. І не навала. Відселялися не «дикі кочівники», а народ, якому стало тісно в алтайських долинах. Йому потрібні були нові землі, нові простори... Тоді і з'явилося слово «кипчак», або «той, кому тісно». Ним називали мандрівних вершників» [16, с. 36].

Кардинальна трансформація змісту етноніма «кипчаки» очевидна: цей народ тепер – не невдаха чи тютхтій, а гордий вершник на баскому коні.

В подібній трансформації поняття немає нічого дивного, оскільки воно відгукується на соціальний запит і канонізується офіційною владою в необхідній саме їй, цій владі, інтерпретації. Щось схоже ставалося, наприклад, з такими етнонімами, як «румун» чи «руський», які початково існували в прийменниковому вираженні як означення васальної належності до метрополії (Риму, Русі), а із зміною політичних реалій стали самодостатніми та репрезентативними щодо самого колишнього центру. Але в будь-якому випадку саме народ під назвою «кипчаки» залюднював рівнинну частину Кримського півострова перед монголо-татарським вторгненням. І цей народ мав свою давню і самобутню історію, причому саме на цій землі.

Наразі слід враховувати також і ту обставину, що рівнинна територія була не єдиним центром етногенетичних трансформацій: ландшафтно-природні особливості Криму, зокрема географічні субізоляти на узбережжі та в горах, створювали сприятливі умови для протікання відносно незалежних формотворчих процесів ще на двох інших, своєрідно ізольованих, територіях. Йдеться насамперед про південний берег та про гірський масив (південно-західний регіон), етногенетичний потенціал яких слугував своєрідним живильним джерелом і ставав об'єктом асиміляції для самих кримських татар. Але етнічна відмінність цих територій була відчутною протягом практично всієї історії Кримського ханства, хоча і зникала у міру її поглинання титульним – кипчацьким – етносом.

Татари

В понятті «татари» необхідно чітко відрізнити декілька взаємопов'язаних семантичних дискурсів, котрі дають можливість уникати як смислової аберації терміна, так і визначати його конкретне знакове навантаження в кожному із акцентованих випадків вживання.

Ще в часи цивілізаційних потрясінь, яких зазнала Євразія із з'явою на політичній арені світу імперії Чингіз-хана, визначилась чітка **тенденція ототожнювати** всі агресивні східні військові навали із дефінітивною категорією «**загроза-як-така**», котра лексично поіменувалась «татарами». В цьому контексті **вихідний етнонім набуває поза межового і позачасового змісту, раніше атрибутіваного як самоназва одного з локальних племен, і набуває статусу всезагального, абстрактно-безвідносного від його визначального субстрату.**

Але, легітимізувавшись подібним чином в тогочасній, як у політичній, так і масовій, свідомості, термін «татари» набув інструментального статусу для означення самого факту належності когось/чогось до світу даної універсальності. При цьому виявилось цілком можливим (і необхідним) для комунікативних зручностей виокремлювати з універсального його практично-утилітарні значення, наприклад, за місцем походження чи географічної локалізації тієї чи іншої спільноти, із загального соціально-політичного загалу імперії. Згодом подібну маніпуляцію з етнічними смислами східні завойовники здійснили і на окупованих землях Східної Європи, надавши місцевому етноніму «руські» такого ж універсального для всіх вчинених чи потенційних жертв татування/номінування цим терміном

факту майнової належності до орди як її власності.

Але яким чином етнонім «татари» набув **універсального змісту** і що приховується за його смисловою навантаженістю в кожній із його конкретних онтологічних визначеностей? Існують переконливі аргументи на користь припущення, що **вихідними були екзистенційно-ціннісні мотиви для означення активного суб'єкта дії**. Саме вони згодом були доповнені стратегічно трансформованими згідно з експансіоністською метою, а саме територіального розширення імперії, метафізичними аргументами на кшталт божественного провидіння та цілком певної ролі у її здійсненні такої предметної земної сили, котру іменували *татарами*.

Ще в «Енциклопедичному словнику» Брокгауза й Ефрона зазначалось, що плем'я під таким іменем відомо (за китайськими джерелами) принаймні з п'ятого століття н. е.; в XI ст. воно (плем'я) зазнає поразки від *тунгузів* і переселяється до південно-західної Монголії, в гори Інь-Шань, продовжуючи займатись кочовим скотарством, грабунками та війнами. За словами одного китайського хроніста, «займаються виключно своїми стадами, кочують і не мають ні міст, ні стін, ні письма, ні книг; укладають всі угоди усно. З дитинства вправляються у верховій їзді, стріляючи з лука... і набувають таким чином мужності, необхідної для грабунків та війни» [27, с. 671]. І тут їхні розбійницькі шляхи перетинаються з родом майбутнього «повелителя неба» Чингіз-хана.

Неперевершений сходовознавець академік Агатангел Кримський наголошував, що «за якихось двісті літ перед монгольською епохою жило на світі і

тюркомовне плем'я, яке теж звалось *татарами*» [26, с. 1]. Але, зазначає вчений, *татари* – ненаукова назва для тих мусульмансько-турецьких «тюркських народностей, котрі живуть у Криму, на Волзі». І ставить виразну крапку: «На Русі XIII ст. поплутали термін політичний з етнографічним» [26, с. 1]. І це – принциповий висновок: **поняття «татари» є не етнічною, а політичною категорією**.

Але «поплутали» назвиська не тільки в Китаї та на Русі: складні колізії міжплемінної борні на теренах самої Монголії визначили непросту долю як самого однойменного роду, так і власне етноніма «татар», що істотно вплинуло на його подальше використання та побутування далеко за межами предківської батьківщини. Відомий знавець середньовічної історії Г. В. Вернадський, син академіка В. І. Вернадського, таким чином описує структуру тогочасного степового суспільства: «Ім'я «монгол» визначально стосувалось одного маленького племені. Це плем'я заявило про себе на початку XII в., але в середині століття було розгромлене своїми сусідами – татарами – і зазнало дезінтеграції. Потім татари, в свою чергу, стали одним з провідних племен Монголії» [5, с. 20]. Зіпершись на підтримку китайської «Золотої династії» (Цзінь), татари вчиняли масові погроми монголів, навіть безпосередньо використовуючи для цього (наприклад, у 1161 р.) і саму китайську армію. Отже, **татари як племінний етнос заявили про себе як лідера-організатора даного геополітичного простору**.

Приблизно в цей час і з'явився на світ Темучин – майбутній «повелитель неба» Чингіз-хан. І саме татари були безпосередніми винуватцями загибелі його

батька. Помста – ось головний рушійний чинник, яким керувався молодий вождь монголів. А з часом смаки та бажання лише наростали. Формування майбутньої імперії розпочалося з відновлення справедливості – в розумінні Темучина – і особистої, і родової. У 1182 р. його військо вщент розтрощило татарську рать і здійснило потім низку каральних заходів: «Татарський князь (вождь) Муджін-Султу і всі чоловіки високого зросту були перебиті, живими залишили тільки невисоких чоловіків та малих дітей» [6, с. 13]. В наш час подібні дії цілком підпадали б під кваліфікацію як **злочин геноциду**, але для молодого полководця то був звичний шлях для досягнення абсолютної влади в Монголії. Що він незабаром і зробив, послідовно здолавши інші конкурентні племена – *меркитів*, *караїтів* та *найманів*.

Але саме *татари* кісткою в горлі сиділи в голові Чингіз-хана, саме їхнє ім'я не давало йому спокою як причина власних і племінних страждань. А тому згодом у своїх наступальних операціях він якраз загони татар кидав у перших лавах на супротивника, діючи подібно до своєрідного використання «штрафних батальйонів» або «мобіків» його злочинними продовжувачами – Сталінім і Путінім. Але навіть якщо серед рекрутів у хана вже власне татар і не було, все одно ворогу сповіщали, що зі своїми претензіями на панування до них прийшли саме «татари». В цій аберації дій, перенесення, перекидання причинення чогось (в даному випадку – шкоди) із себе самого на іншого суб'єкта, міститься і бажання перекласти відповідальність на когось, і намір умилювати богів за безневинно пролиту кров, і психологічний тренд приниження історичних конкурентів та

створення до самого їхнього імені повсюдної ненависті і зневаги.

До цього слід додати також небажання завойовників урівняти, бодай на семантичному рівні, себе, тобто «монголів», з підкореними юрмами «інородців», для яких достатньо й етноніма «татари» як своєрідного символу зневаженого і притлумленого конкурента. До речі, схожим чином (але з акцентаціями на відносинах власності) діяли і княжі дружини з Київської Русі, коли колонізували фіно-угорські племена північного заходу (терени майбутньої Московії). Іменувати нових підлеглих з числа *меря*, *чуді*, *веси*, *мокші* і т. д. і т. п. так само, як і себе, – *русами* чи *русичами* – було б занадто багато честі для них. А тому для повсякденного вжитку використовували применниковий варіант – *руські*, тобто визначали майново-власницькі відносини господаря і слуги, підкорювача і підкореного.

Внаслідок цієї своєрідної психологічної маніпуляції етнонім «татари» **набув політичного змісту** і саме в такій іпостасі міцно прижився на безкрайніх просторах нової імперії. А для місцевої людності однозначно асоціювався із образом прийшлої ворожої сили. Слід враховувати також, що власне *монголів* в новостворених улусах була вкрай мізерна частина, і вони також зазнавали асиміляційного впливу з боку місцевих підкорених народів. Зрештою, сталося те, що прагматичне використання завойовниками зневаженого ними етноніма «татари» для своєрідного «прикриття» своїх недружніх, м'яко кажучи, вчинків щодо загарбаних земель і народів отримало власне повноцінне смислове навантаження саме для узагальнюючого поіменування того ж таки завойовника

і створеної таким чином нової соціально-політичної реальності. Відтепер все населення Орди ідентифікувалось не за етнічним походженням, а за самою належністю до неї, а тому кваліфікувалось як «татари». Ця маніпуляція напрочуд подібна до тієї, яку через сім з лишком століть сталінські ординці з цинічним самовдоволенням будуть доносити всім у світі до відома про те, що в СРСР нації і народності щезли геть, а натомість сформувалася нова історична спільність людей, а саме – *советський народ*.

Прихід незліченної навали зі сходу в своїх працях фіксували й описували самовидці та хроністи з різних країн, які водночас вказували на етнічну належність завойовників. Одними з перших прихід агресора відчували на собі кавказькі країни. Вірменський церковник і літописець Давид Багишеці в своїй «Історії» торкнувся подій ще 1221 р., тобто передвістя подальшого нападу на Русь. Як християнин, Багишеці асоціює прибульців з посланцями біблійних Гога і Магога, тобто передвісниками апокаліпсису, і згадує їхнього царя, тобто Чингіз-хана: «Після його смерті на царський трон піднесли його молодшого сина Октай-хана [Угедея]. Він зібрав незліченну кількість військ, яких називали мугал-татар, що склалися з хозар, гунів і багатьох інших племен, і поділив їх на три частини... І наказав їм руйнувати і знищувати всі країни і держави, а сам віддався втіхам. І війська його пішли, зруйнували все і знищили владу народів» [2, с. 103–105]. Літописець підмічає і збірну назву всього війська – *мугал-татар*, тобто *монголо-татар*, і масову інкорпорацію до нього воїнів з інших племен та народів, і **стратегічну мету походів – руйнування, нищення**

загарбаної соціально-політичної реальності, а потім – привласнення територій. Остаточна мета – розкошування власної еліти на ресурсах та рабській праці поневоленого люду.

Тогочасна Західна Європа досить пильно відстежувала насування східної загрози і практично одразу сприйняла етнонім «татари» як визначальний для означення та іменування всіх її учасників. Матвій Паризький (1200–1259) у своїй «Великій Хроніці» наводить послання, датоване 1241 р., германського імператора Фрідріха II Гогенштауфена англійському королю Генріху III, в якому описує напад татар на Дешт-і-Кипчак, Русь і захоплення Києва: «Вони вщент розгромили [куманів]. Але сусідство [їхне] не дуже змусило рутенів, що мешкають неподалік, бути насторожі, щоб, щонайменше, обмізкувати, як захиститися від незвичних наскоків цього невідомого, якого вони бояться, як вогню. Бо вони нападають зненацька і під натиском цього варварського народу, який неначе гнів божий і блискавка стрімко вдарає, взяте було найбільше з міст цього королівства – Київ. І все це знамените королівство, по тому, як всі його жителі були знищені, піддане було спустошенню» [14, с. 160].

Вражає оперативність, з якою європейські монархи слідкували за перебігом важливих подій, оскільки облога і взяття Києва сталися в грудні 1240 р., і це відразу стало предметом дипломатичних перемовин на найвищому рівні. І, що важливо, у європейців не було ніякого сумніву і в тому, що **татари – це приїшлий азійський люд**.

Саме Матвій Паризький, найімовірніше, чи не вперше і запропонував **парадигмальне тлумачення існування та**

з'яви в Європі цього небаченого доти нашестя. Причому зробив це, використавши догматично-семантичні конструкції панівної європейської світоглядної доктрини, християнської. Ця ідеологія, як відомо, була істотно занурена ще в античні міфологічні конструкти, а тому у літописця промальовується вся європейська культурна традиція. Зокрема, хроніст фіксує, що монархи, насамперед французький король Людовік IX, **синонімічно вживає терміни** «Тартар», «Тартарія» і «татари».

Відомо, що в європейській культурі ще з гомерівських часів побутували уявлення про Тартар – страшенну і темну безодню, розміщену в космосі під Аїдом, тобто підземним царством. Інакше кажучи, найстрашнішого місця у світі, з якого, цього разу вже християнські теологи, передвіщали навіть з'яву Антихриста. І ось – незліченна орда зі Сходу: чим не кара Божа? А далі, згідно з фонетичними нормами і зручностями, стається т. зв. феномен **паронімічної атракції**, тобто мовленнєве злиття двох близьких слів в одне. Так *татари* з Піднебесної імперії (Китаю) і європейські *тартари* виявилися настільки спорідненими за змістом і співзвучними за говорінням (мовленнєвим актом), що взаємна **лексична аберація** відбулася легко і практично непомітно. Аналогічними були і їхні дії: зазіхання на існування цивілізації, людства загалом. А тому їхнє ототожнення стало унормованим знанням, і в європейській картографії, наприклад, топонімом «Тартарія», включно до Нових часів, позначали всю Внутрішню Центральну Азію, а тодішню Московію географи іменували просто і зрозуміло – «Татарія».

Матвій Паризький не жалкував негативних епітетів для створення

вичерпного образу прибульців з глибин Азії: «люд сатанинський проклятий», «подібних демонам, вивільненим з Тартару (тому й названі тартарами, мовби з Тартару)», «чудовиська», «диким тваринам подібні», «жадібно п'ють кров» і т. д. і т. п. А далі – роз'яснення, котрого очікує від втаємниченого в істину літописця забобонний середньовічний споживач: «Вважають, що ці тартари, лише згадка про яких огидна, походять від десяти племен, котрі подалися, відкинувши закон Мойсея, за золотими тільцями і яких спочатку Олександр Македонський намагався замкнути посеред стрімких Каспійських гір смолястим камінням». Цього зробити не вдалося, і згідно з пророцтвами, нагадає хроніст, вони ще з'являться, щоб завдати людям великих бід.

Але Матвій Паризький сумнівається, чи є оці, теперішні, «тартари» саме тими провісниками кінця світу, оскільки «вони не розмовляють європейською мовою, не знають закону Мойсея, не користуються і не керуються правовими установами» [15, с. 137–138]. До біблійних Гога і Магога, таким чином, татари дещо не «дотягують» – надто земними є їхні грабіжницькі вчинки, а отже, **з ними цілком можна мати справу**, що і засвідчили численні посланці папи римського і європейських володарів до монгольської столиці в Каракорумі поблизу озера Байкал [4; 15; 22].

Крим

Саме із звіту одного з таких послів чи не вперше згадуються разом топонім «Крим» і етніонім «татари». Йдеться про Віллема (Гійома) Рубрука, який очолював у 1253–1255 рр. дипломатичну місію від Ватикану до монгольського правителя. З його нотаток дізнаємося, що

експедиція пододала Боспор і 7 травня 1253 р. увійшла у «Велике» (Чорне) море, а 21 травня прибула в Солдайю (Судак). А потім своєрідним чумацьким ходом, валкою, рушили далі: «Ми вирушили в дорогу близько 1 червня з чотирма нашими будами і отриманими від них ще двома іншими, на яких везли сінники, щоб уночі спати; крім того, вони дали нам п'ять верхових коней, бо нас було п'ятеро осіб... Отже, виїхавши з Солдайї, на третій день ми знайшли Татар. Коли я опинився в їхньому середовищі, мені достеменно здалося, начебто я потрапив в якийсь інший світ» [21, с. 87; 30, с. 59]. Таким чином, майже три дні шляху вершники з вантажем на возах, не обтяжені ні примхами погоди, ані грабіжниками; вважаючи на літній час і тривалий сонячний день та швидкість пересування на волах у 25–30 км за день, можна припустити, що мандрівники могли подолати приблизно 60–70 км. А це якраз і складає відстань від узбережжя Чорного моря (в районі Судака) до центральної частини степового Криму.

Рубрук докладно описав і зовнішній вигляд, і побут зустрічних людей, що достеменно вказує на їхній кочовий спосіб життя, як і на те, що в самому Судаку він подібних мешканців не зустрічав. Понад те, пильний мандрівник знає про автохтонів краю і зазначає, що «на цій рівнині до приходу татар зазвичай жили комани, котрі всі втекли до берега моря» [21, с. 90]. Маємо, отже, свідчення сучасника про взаємини автохтонів краю – *команів (кипчаків-половців)* – та прийшлих кочовиків під соціально-політичним назвиськом *татарів*.

А далі шлях Рубрука проліг у бік пересипу-перешийка між морями, тобто Перекопу [fossatum], і мандрівник

згадує про ще один тогочасний тутешній етнос – *русів*. На півночі півострова, зазначає він, є багато соляних озер, з експлуатації яких Бату (тобто ординці) отримують великий прибуток, «оскільки з усієї Русі приїздять туди за сіллю і з кожного навантаженого воза дають два шматки бавовняного паперу», тобто платять податок за товар [21, с. 90–91].

Подолавши Перекоп, посольство далі рухалося материковою частиною, не полишаючи далеко узбережжя Меотиди (Азовського моря). І в цьому степу, зауважує мандрівник, «колись пасли свої стада комани, прозвані капчат... А на північ від цієї області лежить Русь... Ця країна вся спустошена татарами й донині щоденно спустошується ними» [21, с. 107]. Протягом місяця посольство потім добиралось до Дону, переправились 2 липня, а 31 липня дісталися до двору (юрту) хана Сартака, розташованого на Волзі. А далі їхній шлях пролягав до самого Бату-хана, в далекий Каракорум.

Загалом ця подорож та інформація про неї мали неоціненне значення для європейців щодо розвінчування міфів про настання апокаліпсису, оскільки засвідчили реальне існування потужної політичної сили на Сході, з якою необхідно налагоджувати прийнятні відносини. В контексті ж кримських тогочасних реалій вельми важлива констатація існування на території Криму представників принаймні трьох етнічних груп – *команів (кипчаків), русів і татар*. **Останні в той конкретний час уособлювали собою своєрідні кінні патрулі завойовника на загарбаній території, а не автохтонне місцеве населення.**

Цілком очевидно, що саме в цей час і виникає потреба, як за внутрішніми обставинами, так і для загальної орієнтації

в тодішньому соціокультурному просторі, номінативно вирізняти, тобто **ідентифікувати**, ті чи інші спільноти безкрайньої імперії Чингізидів не в останню чергу і для зручності самих правителів. Подібне іменування відбувалося за допомогою декількох критеріїв, з яких найпоширенішими були такі: збереження вихідної назви, запозичення назви підкореного народу, означення за іменем свого зверхника і, нарешті, використання топонімічної, територіальної, ознаки.

Автохтонність

qirimtatarlar (киримли)

Сприймається слушною думка відомих орієталістів (В. Смирнов, А. Гаркаві), до якої схилився і А. Кримський, що назва «Кримське» ханство дослівно означає «Перекопське»: «Наше «перекоп» є дослівний переклад татарського слова «крим» [26, с. 2]. А тому ті татари, котрі обійняли терени Волги, стали *вольськими* (казанськими, астраханськими тощо) *татарами*, а та частина населення держави, котра знаходилася на території півострова, логічно стала іменуватися *кримськими* (*перекопськими*) *татарами*. Інакше кажучи, останній етнонім є своєрідним гібридом, у якому один із складників є місцевим (географічним), а інший вказує на належність до орди. Таким чином, у **новому етнонімі відбулося своєрідне поєднання топонімічної та політичної складових для означення конкретної частини безмежної імперії Чингізидів**.

З усіх атрибутивних ознак етносу чи не найконсервативнішими є **антропологічні показники**, оскільки вони визначаються генетичними, тобто спадковими, ознаками. І це дійсно так, тому що та чи інша спільнота зазнає відповідних

трансформацій під впливом різноманітних чинників, зовнішніх та внутрішніх, котрі впливають на її суспільно-політичну організацію, спосіб господарювання, писемність, віру, навіть – лексичні видозміни. І ці зміни можуть відбуватися і за життя одного покоління. В цьому контексті морфо-фізіологічні ознаки, як генетично детерміновані риси представників конкретного етносу, уможливають отримати ґрунтовні онтологічні докази того, чи йдеться про реальну, а не про уявну спільноту. Тобто, чи існує природний об'єкт культурно-історичного розвитку, на відміну від стохастичної, випадково згуртованої на даний час і на якусь конкретну потребу, маси індивідів найрізноманітнішого походження та культури. Інакше кажучи, йдеться не тільки про політичну організованість певної спільноти, що нерідко досягається із застосуванням вольової детермінації до єдності щодо найрізноманітніших етнічних груп, а про її **популяційно-генетичну спорідненість**, тобто тривале співжиття і взаємодіяльність великої групи людей протягом десятків поколінь на спільній території.

З причин, пов'язаних насамперед із трагічною долею кримських татар, починаючи від злочинної депортації в 1944 р. і закінчуючи теперішньою окупацією їхньої батьківщини російським агресором, сучасні наукові дослідження антропології цього народу практично відсутні [23]. В цьому контексті неоціненого значення набувають фундаментальні антропологічні студії в цьому напрямку, здійснені ще в 20–30-х роках минулого століття Анатолієм Носовим [17; 18]. Він відомий як організатор і керівник Кабінету Антропології ім. Хв. Вовка Всеукраїнської Академії Наук, головним

напрямок роботи якого були дослідження антропогеографічних особливостей українського народу та етнічних спільнот України, єдності та розмаїття всього населення нашої країни. І серед головніших на цьому напрямку праць є його узагальнення «Кримські татари (антропологічні нариси)», яке не втратило свого наукового значення хоча б через ту обставину, що являє собою об'єктивний погляд на особливості цього народу перед його примусовим розпорощенням на безкрайніх просторах імперії, тобто актом геноциду проти *киримли*.

Дослідник виділив **три основні антропологічні групи кримських татар**: узбережної, середньої (гірської) та степової смуг. З них, за своїми ознаками, саме представники степової смуги знаходяться найближче до антропологічного типу предків, а узбережні та гірські субетноси зазнали чималого впливу від контактів з представниками інших етнічних спільнот (готів, греків, турків, італійців та ін.). Загалом, розмірковуючи над історичною спадкоємністю антропологічного типу кримських татар, вчений стверджує, що «кримські татари в масі своїй цілком не зберігають свій основний антропологічний тип, а очевидно під впливом домішок чужих елементів, цей основний тип змінився в різних напрямках в залежності від території та тих народів, які могли відбитися на татарах властивий їм антропологічний тип – це виявляється, головним чином, на татарах узбережних та середньої смуги» [18, с. 311].

При цьому, обґрунтовуючи певну субетнічну варіативність в антропологічних рисах всередині всього народу, вчений визначає і своєрідну **пріоритетність** однієї з груп, через що слід «за основний тип вважати антропологічний

тип, близький до типу степових татар Криму» [31, с. 313]. І з цим висновком важко не погодитись, зважаючи на те, що інтенсивність міжпопуляційних взаємин в районах узбережжя та передгір'я була набагато інтенсивнішою, ніж на рівнинних частинах півострова, а тому відповідні субетноси демонструють чималу варіативність порівняно з основним, рівнинним, типом кримських татар. Наразі вельми прикметно, що степовий субетнос має самоназву *кинчаки* (!), а інші, відповідно, гірський – *тат*, а узбережний – *ялибойлю*.

Для розуміння самого базового репрезентативного антропологічного типу кримських татар слід особливо зважати на ту обставину, що його носії **визначно відрізняються від антропологічного типу своїх територіально-політичних сусідів – волзьких татар та ногайців**. Визначний німецький антрополог Фрідріх Ратцель вважав, що серед кримських татар переважають такі антропологічні типи, як «світлі європеїдні» та «темні європеїдні», тоді як серед останніх домінують інші типи – «євразійсько-монголоїдні» та «монголоїдні».

Потужне переважання європеїдних рис у кримськотатарського народу є свідченням, з одного боку, автохтонного постання їхнього расового типу в ландшафтній смузі помірної кліматичної зони індоєвропейського простору, а з другого – інвазією та асиміляцією внаслідок багатовікового контакту із суміжними етносами (феномен «дрейфу генів», схрещування та ін.) антропологічних ознак представників етносів саме європеїдного типу.

Тим часом «вихідний» людський загаль прибулих у XIII ст. в Крим завойовників сам по собі був етнічно та

антропологічно еклектичним, своєрідною **мішаниною мобілізованих рекрутів** з різних підкорених ординцями племен і народів. «Безперечно можна тільки одно сказати, як уже й зазначали ми, – наголошує А. Носов, – що ці «Татари» не становили однотайного цілого – навпаки, це була збірна група народів, перемішана з найрізноманітнішими расовими елементами і тим самим не являла собою якогось чистого чи б. м. [більш-менш] чистого антропологічного типу» [17, с. 9]. Генетично домінантною залишалась популяційна спільнота кипчаків, і прийшли гени практично розчинилися в їхньому генофонді. В такому випадку антропологічна складова етногенезу потребує доповнення та збагачення за допомогою низки інших показників, насамперед пов'язаних з політичними реаліями, кількісною та якісною оцінкою тогочасних демографічних процесів, зокрема, напрямку і потужності заміщення прийшлими спільнотами та примусово інкорпорованих (рабів та ін.) на населення півострова. Інакше кажучи, **наскільки могла (і чи дійсно змогла) нова ординська соціополітична реальність в Криму вплинути на сам перебіг місцевих етногенетичних процесів** і яка саме популяційна спільнота виявилася їхнім пасіонарним носієм.

Модуси кириллігенези в часи політичних трансформацій

Отже, постає закономірне запитання про те, яким був **етнопопуляційний субстрат**, на якому (чи в якому) і відбувалися етногенетичні процеси трансформації самого кримськотатарського народу? У свою чергу відповідь на це запитання розпадається на осмислення двох взаємопов'язаних проблем: з

одного боку, яким чином вона постає у самосвідомості самих кримських татар щодо власних історичних витоків, а з другого – яким був дійсно той предківський етнос (етноси), генеза якого (яких) і призвела до самоідентифікації та самовизначення цього народу. І тут ми знову звертаємось до історичних передвісників *кримських татар* на власній землі, а саме – до *кипчаків-половців*.

У Східній Європі найпотужнішого удару завойовників зазнала, поза сумнівом, Русь-Україна. Але такої ж лихої долі відчули на собі і найближчі друзі-суперники давніх *русів*, а саме *половці*. Понад те, саме останні стали своєрідним першим щитом-заборолом на шляху ординців до Європи. Те, що половці були давнім і, отже, корінним (у сучасному розумінні цього слова) народом Північного Причорномор'я, засвідчено численними джерелами перського, арабського, вірменського, візантійського та давньоруського походження. В літературі за цим народом закріпилися найрізноманітніші найменування – *кипчаки, команди, кумани, кумики* та ін. **Половцями ж степовиків називали лише на Русі**. На думку О. Скржинської, зумовлено було це тією обставиною, що цей люд співвідносився з Києвом (у широкому розумінні) як такий, що займав простір «по той бік Дніпра», **«полішній»**: «Половці мешкали на Лівобережжі Дніпра, яке, на противагу Руській країні (стороні), вважали тоді Половецькою країною» [25, с. 272]. А з цього топонімічного аргументу висувається теза щодо самого формування етноніма: «Слово «половець» утворено за місцем проживання кочовиків – подібно до іншого слова – «тоземець». І далі науковиця роз'яснює: «Тоземець – житель тієї землі, точнісінько

так само, як половець – житель того, «іншого поля» [25, с. 273].

Втім дана опозиція значень за місцезнаходженням все ж, очевидно, залишається похідною від первісної етимології щодо означення задніпровського народу, тобто як такого, котрий знаходиться «в полі», а отже – *половець* [7, с. 54–57; 82–86]. Таке словотворення має свої аналоги і з іншими ландшафтними кореневими іменниками на кшталт «лісники», «лісовики» (похідні від «лісу»), «моряки» (від «моря»), «горяни» (від «гір») та ін. Слід також мати на увазі й іншу версію походження цього етноніма, а саме – від зовнішнього вигляду степовиків: їм був притаманний солом'яно-білий (пшеничної полови), з рудуватими відтінками, колір волосся голови [3, с. 420]. А це, в свою чергу, виразно засвідчує їхню належність до європеїдної раси. Втім очевидно, що всі названі версії мають право на існування, оскільки кожна з них ґрунтується на тій чи іншій важливій і сутнісній рисі цього корінного північно-чорноморського народу: або зовнішньому вигляді, або місці проживання.

Русько-половецькі взаємини старанні літописці пильно відстежували насамперед через те, якою реальною чи потенційною загрозою були для Київської держави ці грізні степові ватаги. Зі своєю столицею Саркел на Дону половці могли завдати удару по своєму північно-західному сусідові, тобто Русі, з будь-якого зручного (для них) пограниччя. Перша літописна згадка про напад половців на Переяславську землю зафіксована ще під 1061 р. В 1096 р. по Київському та Переяславському князівствах пройшлися грабунком та розбоєм половецькі хани Боняк, Куря і Тугоркан, котрі, втім, отримали належну відсіч від

руської дружини на р. Трубіж. 1103 р. став прикметним об'єднанням руських князів у боротьбі проти половців і перемогою їхнього спільного війська над степовиками у битві на р. Сутинь. Зовсім невдовзі, у 1107 р., руські дружини розтрощили під Лубнами половців Боняка і Шарукана. І подібні приклади збройного протистояння двох потужних геополітичних східноєвропейських гравців продовжувалися й надалі, протягом усього XII ст.

Безумовно, серед цих історичних дат особливе місце займає рік 1185, і не тільки через те, що в битві з половцями хана Кончака зазнав поразки на р. Каялі сіверський князь Ігор Святославич. Цю гірку подію продумано і пережито невідомим сучасником тих подій у «Слові о полку Ігоревім», яке зберегло для нас і виразні образи давніх воїнів – *русичів* і *половців*, і донесло все це до нас рідною, глибинною староукраїнською мовою. «Русичі великі поля черленими щитами перегородили, шукаючи собі честі, а князю слави», а «поганий половчанин... править до Дону великого». І «Гзак біжить сірим вовком, Кончак йому слідом править», і «вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві...» – наведені фрагменти – не переклади, а частини оригіналу. Невідомий автор твору, переживаючи з гіркою важкою поразкою, доніс до нас і цінні географічні та етнічні тогочасні реалії, явив світові саму **давність української нації та її мови**. Відповідно сказане чинне і щодо інших автохтонів краю – *кипчаків-половців*.

Втім взаємні суперечки не завадили руським і половецьким зверхникам усвідомити необхідність спільних дій супроти східної навали і виступити проти неї

єдиним фронтом. На жаль, 31 травня 1223 р. на р. Каялі об'єднане військо зазнало поразки від ординців хана Субедея. А далі відбувається таке: **ординці увиходять через перешийок (перекоп) до степового Криму, грабують поселення, руйнують Судак, але повертаються назад і зимують в низинах Дону.** Інакше кажучи, **навіть військової залоги на півострові не залишилось.** Натомість значна частина самих половців з Подоння, близько 40 тис., на запрошення короля Бели IV вирушила на захід і осіла в мадярській пушті, де і зберігала свою ідентичність як Куманська автономія в Угорщині майже до кінця XVIII ст. **Це перше значне зіткнення автохтонів Криму із монголо-татарами.**

Подальші події, включно із практично повним захопленням Криму і встановленням там нових порядків, осмислювали чимало тодішніх очевидців та пізніших хроністів. Але своєрідною акумуляцією подібних спостережень є вже пізніші джерела, які створюють своєрідну ретроспекцію тодішніх подій в контексті цінностей вже існуючої нової держави – Кримського ханства. А тому звернемось, наприклад, до окреслення образу народу та його соціуму у зрілий час їх існування, наприклад, у 30-х роках XVII ст.

Саме в цей час жив і творив Абдаллах ібн Ризван, кримський хроніст, син капудан-паші (намісника) Кафи, який узагальнив історіософію Кримського ханства в трактаті «Літопис Кипчацького степу» [9]. У творі висвітлюються події 1475–1638 рр., тобто періоду, коли Кримське ханство стало васалом Османської Порти, проте залишалось потужним політичним гравцем Європи. Сам автор визначає свій твір як «Літопис

давніх ханів татарських і стан Кипчацького степу», тобто **рівнорядно використовує обидва поняття – і етнонім «татари», і поліонім-топонім «Кипчацький степ».** І це зовсім не випадково, оскільки вони становлять собою споріднену сув'язь для означення певної геополітичної реальності, а саме – **Кримського ханства.**

В узагальненому вигляді ця геополітична реальність виглядає таким чином: «Те, що називають Дешт-і-Кипчак, є великою країною, яка здавна належить татарському племені; столиці її – міста Крим і Багче-Сарай, а області – Сарайчик, Алма-Сарай, Газан і Азак, фортеця Ор, Хаджи-Тархан і Аждирхане, Ак-Месджид, Кара-Су, Гьозлеве і Салачик...» [9, с. 12]. Відомо, що в минулі часи, починаючи принаймні з IX ст., під **Кипчацьким степом** розуміли увесь євразійський степ від Іртиша до Дунаю, однак у Ібн Ризвана цей топонім чітко **співвідноситься саме з державою кримських татар.** Про це переконливо свідчать згадані важливіші міста ханства, які нині атрибутуються як Бахчисарай, Старий Крим, Євпаторія, а також Азов, Очаків та ін.

По суті справи, назва **«Кипчацький степ» і є самоназвою Кримського ханства,** так само, як самоназвою рівнинних *кримських татар* є етнонім *«кипчаки»*, а їхньою рідною мовою є мова *кипчацька (половецька)*. Дуже важливо при цьому, що це не лише пізніша ретроспекція істориків, але й констатація очевидного самими самовидцями. Так, німецький дипломат і мандрівник Йоганн Шильтбергер, який у 1394–1427 рр. здійснив низку подорожей по «Золотій Татарії», мовлячи про Крим, висловлюється цілком однозначно: «Далі країна, звана

Кипчак, із столицею Солкат [Солхат, Старий Крим]. У цій країні збирають різне збіжжя» [31, с. 68]. Останнє спостереження, до речі, цілковито спростовує стереотип про кримських татар як виключно кочовиків: адже «збирати збіжжя» можуть лише землероби, тобто осілі люди.

А чи відповідає це історичній правді, **чи справді кримські татари і їхня держава є природними спадкоємцями Дешт-і-Кипчак** не лише в політичному, але й етнокультурному вимірах? Звернемось до фактів. У 1263 р. султан Єгипту Байбарс відправив до хана Золотої Орди Берке дипломатичну місію, шлях якої пролягав через півострів. Абд-аз-Захирі, член цього посольства, який залишив свої описи, зазначав, що Чорне море вони подолали, рухаючись від Синопа в північному напрямку. А після прибуття на суходіл, «вийшли на гору, відому під назвою Судак, і їх зустрів там правитель тієї місцевості по імені Табук і кипчак за походженням. З поштовими кіньми вони рушили до міста, званого Крим [Солхат, згодом Старий Крим], де жителі – кипчаки, руси і алани. І від берега до того міста відстань в один день їзди. Потім поїхали з міста до Берке; [проїхали] один день і зустріли воєначальника по імені Тук-Буга, зверхника десяти тисяч вершників [«темника»], і він правитель всіх тих місць» [19, с. 50].

Отже, маємо блискучий і показовий опис тогочасних етнополітичних реалій на півострові: **автохтонне населення узбережного міста складається з представників трьох етнічних груп – кипчаків, русів та аланів, але політична влада представлена намісником (темником) хана Берке, резиденція якого знаходиться на річці Ітиль (Волга), куди і прямують**

дипломати. А зауваження щодо того, що темник є начальником над десятьма тисячами воїнів, зовсім не означає, що військо саме в такій кількості обов'язково мало бути поблизу Солхата: для посла важливо було означити **рівень представництва** та повноважень приймаючої сторони на цій частині Орди.

Втім прискіпливий критик може зауважити, що згадані вище етноси, зокрема кипчаки та руси, цілком могли увійти на територію півострова разом із загарбником за своїм бажанням чи під примусом. Дійсно, як відомо, перша велика битва з монголо-татарами на теренах Північного Причорномор'я сталася 31 травня 1223 р. на Калці. Але тоді закріпитися у Східній Європі не вдалося, і в 1228 р. хан Угедей оголошує новий похід на Захід, який очолює Бату-хан. Під час цього походу **у 1229 р. монголо-татари знову захоплюють і руйнують Судак, і саме з цього часу розпочинається трансформація політичного життя в Криму як майбутнього улусу Золотої Орди.** Але чи були на цей час на півострові його корінні народи – *кипчаки та руси*? Відповідь на це питання знаходимо в турецького хроніста Ібн Бібі.

Ібн Бібі – літературне представлення високопосадовця (начальника «дивана державної печатки») при дворі сельджуцьких султанів Малої Азії, справжнє ім'я якого Насир-ад-дін Мухамед Тарджуман. У 80-х роках XIII ст. він узагальнив історію малоазійських Сельджуків, довівши її до 1281 р., яка широкому загалу відома під назвою «Сельджук-наме». Оскільки султани завжди мали особливий інтерес до Криму, ця праця є безцінним свідченням щодо реальних тогочасних подій, включаючи і ті, які мали місце в **домонгольський** період його історії.

Йдеться, зокрема, і про збройне вторгнення на півострів морським шляхом з боку Судака, яке не могло бути раніше 1219 р. і не пізніше 1223 р., тобто перед першою навалою на це місто ординців [32, с. 59]. Очевидно, мовиться про військову експедицію на кримські землі у 1222 р. (тобто перед битвою на Калці) з боку Конійського султанату, яким на той час правив султан Ала-ад-дін Кей-Кубад.

Свій похід на Схід султан оголосив походом на Хазарію, і з боку Синопа (Кесарії) розпочав переправу. Ібн Бібі зазначає, що «мешканці Сугда [Сугдака] побачили, що пливе велике військо». І далі літописець наводить текст надзвичайно важливого звернення самих міщан до неприятеля: «Ми вірні слуги і виконавці наказу султана. Нам невідомо, з якої причини султан послав велике військо. Якщо в оплаті баджа і переправ [мита за переправи] знайшли якийсь недогляд, то нехай султан накладе штраф; якщо ж султан вирушив у похід на русів, то ми згодні дати йому на допомогу нашу молодь, яка буде хоробро битися» [32, с. 55].

Та це був лише своєрідний відволікаючий маневр, оскільки, за словами Ібн Бібі, громада міста одразу ж вчинила такі превентивні кроки: «Одночасно влада Сугдака відправила гінця в степи до кипчацького хана. Коли флот з військами турків-сельджуків наблизився до берега, відразу ж хан кипчацький відправив посла до князя русів. Зрештою, з русів і кипчаків склали військо в 10 000 вершників і очікували, яку відповідь принесе посол сугдіан [жителів Сугдака], посланий до Хусам-ад-дін Чупана» [32, с. 55]. Подальші події виявилися очікуваними: посол повернувся ні з чим, сельджуки висадилися на берег, відбулася битва, з

перемінним успіхом, в якій турки, зрештою, взяли гору: «...кипчаки були вщент розбиті і втекли» [32, с. 56].

А далі – чи не найцікавіше: в перемовини з нападниками вступає князь русів і пробує від них відкупитися – надсилає посольство з коштовними подарунками. І отримав миролюбиву відповідь Хусам-ад-діна: «Він наказав привести руського посла, висловив йому у ввічливих виразах задоволення з приводу проявленої руським князем дружби, обдарував його подарунками., вручив йому грамоту з дружніми побажаннями і відправив до дому» [32, с. 56]. Сам же Судак відкупився від нападника 50 тисячами динарів.

Геополітична картина, змальована Ібн Бібі, є надзвичайно показовою. **Основні діючі особи, інтереси яких зіткнулися на теренах Криму, – Румський (Конійський) султанат, Хазарія, Русь і Дешт-і-Кипчак.** Причому останніх два учасники міждержавних колізій, згідно з повідомленнями, зробленими дещо упередженим хроністом згаданих подій (Ібн Бібі – як чиновник султанату), є **питомими господарями і споконвічними жителями кримської землі.** А це, у свою чергу, безперечно доводить ту обставину, що напередодні вторгнення *монголо-татар* в Тавриду **визначальними етнополітичними спільнотами на її теренах були кипчацькі та руські державні утвори,** котрі на той час знаходилися між собою у союзницьких, навіть дружніх, відносинах.

Золота Орда.

Етнополітична структура

На процеси етногенезу кожного конкретного народу впливають різноманітні чинники, зокрема природні, господарські, культурні, лексичні, релігійні

тощо. Серед них особливе місце займають чинники політичні, пов'язані із буттям етносу у стані тієї чи іншої державної структури. У випадку, коли етнос самоорганізується і витворює ті чи інші політичні інституції для свого самозбереження та утвердження, **функція держави** – наскрізь позитивна, оскільки вона спрямована на підтримання та розвиток власних сутнісних рис державотворчого народу. У разі ж, коли певна спільнота стає частиною іншої політичної реальності, на її долю можуть випадати найрізноманітніші випробування, включно із загрозами асиміляції чи навіть фізичного знищення, тобто геноциду. У будь-якому випадку **підлегле існування накладає незворотний відбиток на спрямованість, інтенсивність та саму сутність трансформацій етносу**. І, очевидно, саме в таких умовах випробується здатність етносу чинити спротив зовнішній деструкції, явити свою пасіонарність, здатність до самоорганізації та саморозвитку, креативного реагування на випробування долі.

Геополітичний простір, до складу якого увійшли десятки і сотні етносів та різноманітних державних утворів, досить чітко структурував ще Ал-Калкашанді (1335–1418), службовець-фінансист і письменник-енциклопедист Єгипту часів мамлюків. У своєму довідково-повчальному творі «Зоря для підсліпуватого у мистецтві судочинства» він іменує Золоту Орду «**Державою Хорезму і Кипчака**», вказуючи тим самим на ті попередні структури, котрі були використані для її формотворення. Понад те, хроніст йде далі і таким чином поділяє цю нову імперію на провінції чи васальні держави: 1) Хорезм з древньою столицею Кас та другою столицею

Гургандж (Ургенч); 2) Степи (Дешт), де знаходилась золотоординська столиця Сарай Берке, а основне населення кипчаки – «тюркський народ, що кочує, як бедуїни»; 3) Хазарія... з головним містом Баланджар в Дагестані; 4) Крим з головним містом Солхат (Сулгат) чи просто Крим – фактично тільки частина півострова, без Керчі і без західних гір, але з включенням Укека в Поволжі, важливого для кримських караванних зносин; 5) Азов (Азак) за іменем головного міста, з включенням Керчі і Тамані; 6) Черкесія, де головне місто не згадується, як і в Русі (можливо, через внутрішнє суперництво князівств); 7) Булгар на Камі і Волзі з головним містом Булгар чи Булар (пор. Біляр); 8) Валахія (Улак) чи Болгарія (Бургал) зі столицею Тирново (Тирнав), тобто «царство влахів і болгар» династії Асеней; 9) «Країна асів» – захід гористої частини Криму, де головне місто Кирк-єр (Киркир), тобто Чуфут-Кале; 10) Русь, опис якої подано без конкретних вказівок на поселення та окремі місцевості в ній [19, с. 34–35].

Належність ал-Калкашанді до султанського двору, очевидно, не могла не вплинути на створений ним **образ внутрішньої структуризації Золотої Орди**, в якій віддаленим від Єгипту регіонам приділено менше уваги, а його безпосереднім сусідам – значно більше. І все ж звертає на себе увагу та обставина, що серед панчорноморських провінцій **Крим займає вельми прикметне, навіть – особливе місце**. Цілком імовірно, що це пов'язано з його географічним становищем, завдяки якому він ставав своєрідним перехрестям – перетином шляхів із заходу на схід і з півдня на північ. Ал-Калкашанді найзручнішим шляхом до Орди вважав той, який проходить через

«Понтійське море, відоме як Кримське море; потім Меотійське море, відоме як Азакське [Азовське] море, і завершується біля його кінця» [19, с. 51]. Завдяки цьому до обширів сфери впливу намісників цієї, кримської, провінції віднесено навіть місто на Волзі – як логістичний інструментарій для налагодження переправи через величезну ріку. І, зважмо, ця кримська «належність» розташована поблизу самого міста Сарай – столиці Орди. Порівняно ж із кордонами майбутнього Кримського ханства впадає у вічі окремішне, відносно незалежне, підпорядкування Приазов'я та Кубані, а також південно-західної частини півострова.

І, чи не найголовніше, для автора твору безперечною є та обставина, що основною, **автохтонною і найчисленнішою частиною населення північно-чорноморської частини Золотої Орди є кипчаки**, причому не тільки кочові. Як зазначає ал-Калкашанді, «до татарського завоювання країна кипчаків була квітучою і в ній є сліди колишньої обробки землі і насаджень» [19, с. 55]. Враховуючи також, які названі міста Криму знаходяться за межами підпорядкування місцевій владі, а це – Азов, Керч, Чуфут-Кале (і, очевидно, не згаданий Судак), то реальна територія цієї провінції локалізована в степовій зоні обабіч Перекопу, тобто без повноцінного виходу до моря. Новітні історики [3; 7; 19; 29 та ін.] також поділяють думку про **фундаментальне значення кипчацької етнокультурної складової в житті Золотої Орди**.

Самовидці та хроністи зберегли для нащадків також і **феноменологічні описи давніх народів**, завдяки чому ми можемо робити досить достовірні судження щодо їхньої расової належності.

В контексті зазначеного щодо **кипчацького коріння автохтонів Криму** напрочуд цікавим та інформативним є їхні описи у викладі Шихбуддіна ал-Омарі ад-Дімашкі (1301–1341), секретаря єгипетського султана і географа-енциклопедиста: «Тюрки-кипчаки відрізняються від інших турків, тобто в першу чергу [від] кап-османів, відвагою, легкістю в бігові, красою, зростом, невтомністю в походах і благородством» [28, с. 234].

Практично повністю згодний з ним і ібн-Арабшах, який побував у південних районах Золотої Орди на початку XV ст.: «Ця область виключно Татарська, переповнена різними тваринами і Тюркськими племенами... Люди її – мужі [в повному розумінні], воїни її – [прекрасні] стрільці. По мові вони – найкрасномовніші Тюрки, по життю – найправедніші, по вигляду – найпрекрасніші, по красі – найдосконаліші... Немає серед них ні брехні, ні обману, ні хитрощів, ні лукавства...» [28, с. 459]. Таким чином, характерологічний та поведінковий тип місцевого кримського населення за ціле століття (від ал-Омарі до ібн-Арабшаха) практично не змінився і залишався врівноваженим і повним внутрішньої гідності.

Ал-Омарі розмірковував також над тим, як співвіднеслись одна з одною держава-завойовник і держава-жертва, і робить це на прикладі Дешт-і-Кипчак: «В давнину ця держава була країною Кипчаків, але коли нею заволоділи Татари, то Кипчаки стали їхніми підданими. Потім вони [Татари] змішались і поріднилились з ними [Кипчаками], і земля одержала гору над природними і расовими якостями їх [Татар], і всі вони стали точнісінько як Кипчаки, мов би вони одного [з ними] роду, через те, що

Монголи і [Татари] оселились на землі Кипчаків, беручи шлюб з ними [Кипчаками], і залишались жити на їхній [Кипчаків] землі» [28, с. 235]. По суті справи, йдеться про **асиміляцію прийшлої мілітарно-соціальної спільноти місцевим етносом**, що, в свою чергу, є переконливим фактом на користь висновку, що і власне етнічний монгольський компонент у війську загарбника був досить мізерним.

Державотворення. Кримське ханство

Безумовно, осерддового значення для буття кожного етносу набуває така форма його самоорганізації, як **держава**, тобто специфічна форма організації та діяльності певної соціальної спільноти, головним завданням якої є відстоювання національних інтересів шляхом управління внутрішніми та зовнішніми відносинами. **Політична історія на теренах Криму**, котра нерідко визначалась діями та силами, котрі локалізувались далеко за її межами, слугувала своєрідним випробуванням для автохтонного населення на власну міцність та здатність до самозбереження, водночас істотним чином впливаючи на саму спрямованість та глибинні підвалини місцевих етногенетичних процесів.

Складну сув'язь політичних, етнічних та природних компонентів у новоствореній імперії ординців Г. В. Вернадський сформулював таким чином: «Ханство кипчаків, знайоме нам як Золота Орда, було лише частиною значно більшого політичного організму, відомого нам як Улус Джучі» [5, с. 143]. Історик вважав також, що лише після виокремлення з неї Кримського і Казанського ханств ця остання «з часом стала

називатися Золотою Ордою в розумінні: «Центральна Орда» [5, с. 146]. Втім для дослідника вирази на кшталт «Ханство кипчаків», «Дешт-і-Кипчак – серцевина ханства Бату», «Бату – засновник ханства кипчаків» та ін. є синонімічними і відображають етнополітичну суть нової держави: **ординську (татарську) – за сутністю політичної організації та кипчацьку – за домінуючою етнокультурною складовою**. Сам Бату-хан помер у 1255 р., а його спадкоємець на троні – рідний син Сартак, як і наступний правитель з 1258 р., рідний брат Бату-хана – Берке, вважали себе **ханами кипчаків**, тим самим фактично визнаючи ту обставину, що самі вони є в цій землі людьми прийшлими, хоча і стали її правителями.

Склався, таким чином, своєрідний політико-етносоціальний гібрид, і «Чингізиди утримували всю цю величезну етнічну масу, половецька основа якої, названа татарською, перейняла монгольські традиції» [6, с. 14]. До цього слід додати, що досить швидко була знайдена ще одна, цементуюча суспільство, підвалина, а саме – **релігійна**. Самі Чингізиди (Чингіз – дід, Джучі – син, Бату – онук) були своєрідними політеїстами, «шанувальниками Неба»; Сартак прийняв християнство, а Берке став мусульманином, але їхні спадкоємці знову повернулися до предківської віри. І лише хан Узбек, правитель Золотої Орди в 1313–1341 рр., знову навернувся до **ісламу** і зробив його **державною релігією**. А з ісламом до кипчацької спільноти прийшло і арабське письмо, і багатющі близькосхідна та середземноморська культури, що позитивно вплинуло на подальші етнопасіонарні процеси в регіоні.

Ногайці

Особливу і надзвичайно важливу в контексті етнополітичних тогочасних реалій складає проблема **ногайсько-кримських взаємин**. Сам Ногай – знакова постать в історії Східної Європи другої половини XIII ст., активний учасник практично всіх потужних рухів за сфери впливу на просторі від Волги до Дунаю, через що він навіть отримав шанований титул «мірарха», тобто «полководця». Джучид за походженням (правнук Чингіз-хана і онук Джучі-хана), Ногай прагне до військової незалежності від центральної влади Золотої Орди, а тому власну орду формує з племені *мангкитів*, основною територією проживання яких на той час був басейн ріки Яїк (нинішня ріка Урал). Г. В. Вернадський так характеризує державу Ногая: «Її етнічним ядром став його власний «ногайський», чи мангкитський, народ, якому підкорялась різнорідна множина інших народів. Сам ногайський народ продовжував залишатись осердьовим» [5, с. 185].

У різний час до Ногайської орди увіходили також *болгари, волохи, алани, руси і кипчаки*, але – і це принципово – **як здобич, як ресурс**, подібно до захопленої худоби чи табунів коней. При цьому, маючи своїм осідком північно-чорноморські степи, Ногай хижо зиркав у двох напрямках – у бік Сарая і в бік Солхата. На Волзі він мріяв осісти трон хана всієї Золотої Орди, а в Криму – усунути місцевого хана-конкурента і створити потужний плацдарм для руху в бік Малої Азії.

Військо тодішнього золотоординського хана Тохти після невдалого початку війни, зрештою, відтіснило *ногайців* до Дніпра. Саме в цей час до Ногая прийшла звістка про вбивство (у 1298 р.)

поблизу Кафи його онука Актаджи, який займався збиранням данини з *кримчан-кипчаків* та *генуезців-італійців*. І в 1299 р. здійснюється каральний похід на півострів, спустошується, зокрема, сам Солхат, а в полон потрапляють тисячі місцевих жителів. Перський історик Рашид-ад-Дін (нар. у 1247 р.), який служив візиром у монгольських правителів Ірану, у своєму енциклопедичному «Зібранні літописів» описує цю подію як своєрідний каталізатор наближення кінця Ногая: «Вони спустошили місто Крим і забрали багато бранців. Тамтешні жителі звернулись до Ногая з проханням повернути взятих у полон, і Ногай наказав повернути бранців. Воїни відразу розлютились на Ногая і послали Токтаю [хану Тохти] таку звістку: «Ми слуги і піддані [іль] Ільхана; якщо володар простить нас, то ми захопимо Ногая і приведемо» [29, с. 37].

Втім його сини самі впорались із зрадниками, вивели ногайське військо за Перекоп у степ, але сили обох сторін були нерівними: 30 туманів Ногая супроти 60 туманів Тохти. Сталася вирішальна битва на правобережжі Дніпра, де у районі річки Інгул, і поранений Ногай помер у полоні по дорозі в Сарай. І хоча сини Ногая продовжували змагання за першість у Золотій Орді, звертати особливої уваги на Крим у них не залишалося можливості, оскільки головний аспект їхньої зацікавленості знаходився на Сході – це був золотоординський трон. Таким чином, Крим був (для ногайців) своєрідною противагою щодо Сарай-бату, а тому фактично **уникнув масової міграції ногайців на свою територію** і, зрештою, **зберіг відносно не порушеною власну етнічну – кипчацьку – автентичність**.

Збурення в Орді

Тим часом всередині самої Золотої Орди невпинно точилася **внутрішня боротьба**, причому торкалась вона як змагань між різними претендентами за трон верховного хана, так і протистоянь між самими ординськими улусами за першість між «рівними». Таких регіонів було чотири: Московський улус (царство), Казанське, Астраханське і Кримське ханства, кожен з яких бажав для початку вивільнитися з-під центральної влади, а згодом і повністю перейняти на себе її функції та права. Ситуація різко ускладнювалася ще й тим, що азійська частина колишньої імперії монголів вже мала власного зверхника – Тимура (Тамерлана), правителя Самарканда, а на європейській її частині на абсолютне главенство зазіхав ногайський емір Мамай.

Слід мати на увазі, що обидва вожді – і Тамерлан, і Мамай – не були Джучидами, а отже, їхня влада сприймалась не зовсім легітимною, і для своєрідного «прикриття» свого самозванства вони завжди тримали біля себе якогось із царевичів, який виконував переважно декоративну функцію. Цьому опосередковано сприяють і потужні внутрішні чвари, і протистояння в самій Золотій Орді. В Сараї утверджується хан Тохтамиш, який хоче взяти під свою руку всю країну Дешт-і-Кипчак. А тому потужні збройні протистояння були неминучими.

Так, 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі московське військо під проводом Дмитрія Донського бере гору над формуваннями Мамаю. Але вже через два роки, у 1382 р., хан Тохтамиш чинить реванш за поразку попередника: він захоплює і сплюндровує Москву. Після

своєї поразки Мамай кидається на хованку і відновлення сил у Крим, та гине там від рук генуезців. Але сам триумфатор Москви, хан Тохтамиш, втягується у тривалу (1387–1395) війну з Тамерланом, яка завершилась перемогою останнього: столиця Сарай й інші золотоординські міста на р. Игиль (Волзі) – зруйновані і спалені. В пошуках допомоги Тохтамиш кидається в Литву до князя Вітовта, а на Волзі залишається правити ставленик Тамерлана емір Едигей.

Крим і Велике князівство Литовське

В таких умовах Кримське ханство вишукувало собі надійних союзників, які б могли сприяти утвердженню його амбітних планів. І таким **стратегічним партнером на досить значний проміжок часу стало Велике князівство Литовське (ВКЛ)**. У другій половині XIV ст. міць і можливості Золотої Орди значно підупадають, і вона зазнає низки відчутних поразок. У 1362 р. на Поділлі, біля Синіх Вод, литовсько-руське військо вщент розгромило золотоординців, і давня Україна позбулася своєї залежності від кочовиків. Хан Тохтамиш після низки поразок звертається за поміччю до князя Вітовта, і той допомагає йому здобути владу над Кримом в обмін на беззаперечну відмову від своїх зазіхань на руські землі. А в 1397–1398 рр. князь Вітовт зі своїм військом повністю витісняє золотоординців з Північного Причорномор'я і бере ці землі під свою руку.

Згодом, 12 серпня 1399 р., на річці Ворсклі князь Вітовт знову виступає проти ординців під зверхністю хана Темир-Кутлука. Цього разу його позиція – це позиція стратега,

полководця-переможця, який уже сам диктує умови супротивнику: «Бог покорив мені всі землі, покорить і тебе. Будь мені сином, я тобі буду батьком, маєш мені щорічно давати данину й чинші. Як не захочеш покоритися добровільно, то знай, що будеш моїм рабом, і всю твою орду я винищу мечем» [11, с. 161]. І хан поступається переможцю. Зрозуміло, що з такими союзниками, як князь Вітовт та його наступники, амбітні кримські зверхники відчували себе дедалі впевненішими, особливо у своїх намірах домогтися самостійності та лідерства на золотоординському просторі.

Таким чином, активність Литовської Русі в південному напрямку постійно наростала. **Бажаючи убезпечити свої південні кордони, литовські князі налагоджують взаємовигідну співпрацю з кримськими правителями, підтримуючи їхні прагнення до зміцнення власного політичного статусу у Східній Європі.** А для кримських татар – це своєрідний сигнал до активних дій за своє власне державне самовизначення. І ці нові тенденції на політичній мапі Східної Європи вже незабаром відчули і на її західних обшарах.

Французький аристократ Гільбер де Ланнуа, який за дорученням двох королів – французького Карла VI та англійського Генріха V – відвідав у 1421 р. з дипломатичною місією низку причорноморських країн, залишив свої враження від зустрічей і на Кримському півострові. У посла склалося загальне відчуття щирої прихильності кримських ханів, яких він іменує «солхатськими імператорами», до литовських князів і бажання мати з ними союзницькі стосунки [21]. Йдеться про великого князя Вітовта (правив у 1382–1430 рр.), який

мав чималий вплив на кримські справи. Це знайшло свій прояв навіть у тому, що він у 1416 р. посадив на ханський трон обраного ним претендента (що описано в «Кодексі Вітовта»), а в 20-х роках підтримував діючого правителя Криму Девлет-Берди, про якого французький мандрівник і згадує як про «друга і слугу» литовського князя.

До речі, зі слів Гільбера де Ланнуа стає зрозумілим, що **місцева кримська людність, по-перше, самоусвідомлює власну ідентичність, а тому, по-друге, відрізняє себе від ітільських (волзьких) золотоординців.** Описуючи загрозу від засідки в «Кафському степу», мандрівник нотує: «Справа була в тому, що згаданий імператор Солхатський [Кримський хан] щойно помер, і що ці татари були у великій сварці з татарами великого хана, імператора Орди, щодо призначення нового імператора, тому що кожен хотів свого, і всі у цій країні були обурені і озброєні, через що і я знаходився у великій небезпеці» (виділення наше. – В. К.) [21, с. 26]. Прикметно також, що, крім столичного міста кримчан – Солхата, неподалік від нього знаходилося ще одне – Самміет, звідки француз і вирушив до Кафи, «укріпленої потрійними стінами». Це зайвий доказ того, що степова рівнина була не тільки місцем для кочівників, але й досить-таки «урбаністичним» середовищем проживання для осілого населення.

Суверенізація кримських татар

З початку XV ст. Кримський юрт дедалі впевненіше проголошує свої **суверенні наміри**, котрі, щоправда, у цей час зводилися переважно до суперництва серед інших частин Золотої Орди на власну першість. А тому йшлося,

головно, про амбітні претензії на незалежність, котрі ще мали бути доконані конкретними практичними переможними діями. А що могло, і не тільки в той час, бути кращим для засвідчення своїх державницьких намірів, як оголошення про них публічною презентацією **власної грошової одиниці** з відповідними номінаціями її бенефіціара.

Відомо, зокрема, що хани Бека-Суфі та Девлет-Берди в 1419–1422 рр. відчеканили монети з засвідченим «підвищенням» власного титулу: замість традиційного напису «султан син султана», що підтверджує васальний статус хана, на монетах з'являється повністю суверенний титул – «султан», тобто **незалежний монарх** [20, с. 30]. Але від бажаного до дійсного ще належало зробити низку важливих практичних кроків, в яких гонорові претенденти на трон вишукували надійних союзників і знаходили їх насамперед з боку своїх литовсько-руських сусідів. І ці кроки знову були зроблені першим ханом незалежного Кримського ханства Хаджи-Ґераєм, який, до речі, виріс і виховувався в Тракаї – тодішній резиденції литовських князів.

Свою незалежність, тобто **новий політичний статус**, Кримське ханство засвідчило таким обов'язковим атрибутом суверенної держави, як **чеканка власної монети**. Це, підтверджує, зокрема, перший випуск власних монет у столиці ханства – Солхаті – ханом Хаджи-Ґераєм у 845 р. х. (22.05.1441–11.05.1442) з промовистим написом: «Султан Хаджи Ґерай бен Гіяс ад-Дін хан» [24, с. 273]. У тексті є як вказівка на незалежність, самодостатність правителя – титул «султан», так і на спадкоємність ханського трону – оскільки Гіяс ад-Дін є батьком Хаджи-Ґерая. І сталася чеканка цієї монети після

перемоги Хаджи-Ґерая над його політичним супротивником і рідним дядьком, ханом Сеїд-Ахмедом, який, у свою чергу, претендував на кримський трон як син «першого» кримського хана Бека-Суфі. Саме на монетах Хаджи-Ґерая було викарбовано родоу **тамгу** у вигляді своєрідного «перевернутого» тризуба [1]. Цей знак згодом і став одним із чільних державних символів кримськотатарського народу.

Так само, як і монети, самодостатність ханського правління засвідчують і **ярлики та битики** – розпорядчі вказівки та накази. Ці документи є також безцінним свідченням і щодо того геополітичного простору, на який поширювалася влада «солхатського Імператора». Показовим у цьому відношенні є тарханний ярлик, виданий на початку 1453 р. для виконання волі правителя підлеглими бєями, мурзами, темниками та іншими посадовцями: «В Кирк-Єрі і в Криму, в Кафі і в Керчі, і в Тамані, і в Каба [Кабарда – ?], і в Кипчаку, всякій людині в тих землях, де діє мій закон» [13, с. 110]. Подібним чином було окреслено **належність до ханства не лише рівнинного Криму, але й районів Керченської протоки та Кубані, а також причорноморських степів**. Поза означеними підвладними територіями поки що залишались і Південно-Західний Крим, і південне морське узбережжя.

Безперечно, сам процес політичного самовизначення кримськотатарського народу найтісніше пов'язаний з діяльністю визначного державного діяча, пасіонарного творця Кримського ханства **хана Хаджи-Ґерая**. І життя, і діяння цієї постаті не перестають бути предметом пильної уваги фахівців так само, як і сама етапність виокремлення

Кримського ханства в незалежну державу [8; 10]. Спираючись на підтримку литовсько-руських союзників, Хаджи-Герай вперше з'являється на півострові в 1428 р. Разом із 16 тисячами ногайських вершників він підступив до Солхата, але ще не зміг утвердити свою владу. Знову пробує це зробити в 1433 р. з намірами утвердити суверенітет своєї батьківщини, позбутися залежності від іноземців. І вже в 1434 р. розбиває армію генуезців.

Подальша боротьба, включаючи міжусобну, тривала ще майже десятиліття, аж поки в 1443 р., з поміччю великого князя литовського Сигізмунда IV, він оголошується ханом незалежного Кримського ханства. Новий правитель рішуче прощається з минулим: на його монетах з'являються титул суверенного правителя – «султан», родова тамга – як державний символ, а столиця переноситься до фортеці Кирк-ер (теперішнє Чуфут-Кале) з тим, щоб біля неї стала, за виразом А. Кримського, «під її захистом, ханська слобода Бахче-сарай» [26, с. 3]. Тепер ніхто й ніколи не мав ставити під сумнів здатність самого народу захистити власні інтереси. І кримські татари, нарешті, відчували себе господарями на рідній землі.

Висновки. Давня історія Криму переконливо засвідчує: територія півострова була невід'ємною частиною розселення палеантропів та неоантропів, органічною складовою ареалу *Homo sapiens*. Сприятливі ландшафтно-кліматичні умови сприяли збереженню антропологічної неперервності населення цієї місцевості, формуванню низки своєрідних культур та виокремленню її носіїв на рівні локальних популяційних спільнот. В історичні часи відповідні трансформаційні процеси засвідчили з'яву на

півострові численних автохтонів краю, насамперед кіммерійців, таврів та скіфів. У подальшому етнічна мапа Криму постійно поповнювалась прийшлими етноспільнотами завдяки потужним міграційним процесам, через що корінне населення зазнавало відчутних генетичних, культурних та політичних інвазій та видозмін. Водночас зворотних масових переселень народів з теренів Криму за його межі практично не спостерігалось, що свідчить про потужні асиміляційні та адаптивні можливості місцевого сталого населення.

Історична динаміка етнополітичної реальності в Криму супроводжувалась ситуативними видозмінами державних структур та організацій, релігійними та мовними заміщеннями, етнонімічними кореляціями. Внаслідок цього корінне населення півострова, залежно від конкретних обставин, виявлялось включеним у відповідні структури та залежності з обранням (перейманням на себе) таким чином тих чи інших зовнішніх атрибутів домінантного устрою, включено з самоназвою. При цьому слід мати на увазі, що власна культурно-популяційна основа корінного етносу, насамперед у своєму способі життєдіяльності та повсякденності, залишалась тотожною самій собі, тобто зберігались відповідні глибинні архетипи поведінки та дії, притаманні саме цій етнічній спільноті.

Панівним автохтонним народом Криму в часи існування держави під назвою Дешт-і Кипчак (Кипчацький степ) були власне кипчаки (давньоруські половці), формотворчий етнос цієї могутньої євразійської імперії. В антропологічному відношенні його представники належали до європеоїдної раси, а в лексичному – відносились до кипчацької підгрупи

західнохунської гілки тюркської групи алтайської мовної макросім'ї, до якої також відносяться татари, караїми, кримчаки та ногайці. Зіткнувшись із зміною політичних реалій у зв'язку з встановленням на півострові влади Чингізидів, місцеве кипчацьке населення, на відміну від значної частини його материкової (причорноморської) гілки, не залишило території предків, а було включено в нову соціокультурну реальність як його невід'ємна складова. Ця обставина підтверджується достовірними свідченнями самовидців та істориків щодо домінантного впливу кипчацької складової на весь внутрішній устрій Білої (Джучієвої) Орди загалом і кипчацької ідентичності населення Криму зокрема. Для порозуміння з останнім, наприклад, генуезці Кафи мусили укласти спеціальний тлумачний (розмовний) італійсько-кипчацький словник «Кодекс Куманікус» (1295).

Етнонім «татари» був привнесений до Криму як усталене іменування прийшлої військової людності. Внаслідок різних семантичних, міфологічних та релігійних паралелей та аналогій поняття «татари» виявилось зручним і прийнятним для означення нової соціокультурної реальності як для самої владної еліти Золотої Орди, так і для європейських правителів та інтелектуалів. Відповідно внутрішні складові та частини цієї поліетнічної спільноти логічним чином набували асоціативної етимологізації від кореневої категорії, причому серед інших критеріїв іменування вагоме значення мав показник топонімічний, територіальний. Саме подібним чином корінне населення півострова й отримало назву «кримські татари», тобто як та частина загальної спільноти держави Чингізидів, яка знаходиться саме тут. Враховуючи

одне з найприйнятніших значень терміна «крим» як «перекоп» (А. Кримський), етнонім «кримські татари» фактично окреслював місцезнаходження цієї частини орди як такої, що знаходиться «за перекопом». Так автохтонні кипчаки півострова отримали нове ім'я – кримські татари.

Протягом XIII–XV ст. відбувався процес політичного становлення та самовизначення кримських татар. Початково Крим опинився в складі улусу Джучі, старшого сина Чингіз-хана, який після його смерті в 1227 р. очолив його син Бату. Кримський юрт входив до складу Ак-Орди і включав у себе три військові округи – *ікліми (тумени)*. Політична система визначалась спадковою владою, суворою управлінською ієрархією, збереженням племінної організації. Останнє визначило те, що Кримський юрт складався з семи бейликів (Ширин, Барин, Кипчак, Мансур, Сиджеут, Яшлав, Аргин) з ханською столицею в Солхаті (Старий Крим). В сприятливих умовах міжусобної боротьби за першість в Золотій Орді між Московським, Казанським та Астраханським улусами, загроз її єдності з боку держави Тамерлана, спираючись на підтримку Литовської Русі, кримські татари проявили здатність до політичної самоорганізації і здобуття державної незалежності. Кримське ханство стало одним із регіональних лідерів у Східній та Південній Європі, провадило виважену внутрішню та зовнішню політику зі зміцнення свого суверенітету.

Ландшафтні та кліматичні особливості окремих регіонів Кримського півострова сприяли формуванню декількох регіональних центрів етногенезу. Саме з рівнинною частиною його території і

пов'язаний власне процес зародження та формування кримських татар як етносу. Південне узбережжя та гірська частина Криму в умовах своєрідної природної ізольованості і, внаслідок цього, привабливості для колонізаційних експансій мали своєрідні траєкторії етнічних змін та трансформацій. І лише з постановням Кримського ханства як незалежної держави місцеві етноси та національні групи виявилися втягнуті, шляхом асиміляції, в подальший розвій кримськотатарського народу. Це ж саме стосується і силоміць залученої до кримського соціуму людності з околиць країн, котра ставала своєрідним джерелом урізноманітнення генофонду та культурних запозичень для кримськотатарського етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акчокраклы Осман. Татарские тамги в Крыму. *Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе. Книга I*. Симферополь, 1927. С. 32–47.
2. Армянские источники о монголах: Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. / пер. с древнеарм., предисл., прим. А. Г. Голстяна. Москва: Изд-во вост. лит-ры, 1962. 143 с.
3. Артамонов М.И. История хазар / под ред. и с примечаниями Л. Н. Гумилева. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. 522 с.
4. Барбаро и Контарини о России / вступ. статьи, подгот. текста, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. Ленинград: Наука, 1971. 275 с.
5. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / пер. с англ. Е. П. Бронштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ, 1994. 480 с.
6. Войтович Л. В. Нащадки Чингиз-хана: вступ до генеалогії Чингизидів-Джучидів. Львів, 2004. 248 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1992. 640 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 4. Київ: Наук. думка, 1993. 544 с.
9. Зайончковский Ананиаш. «Летопись Кипчакской Степи» (Тенарих-и Дешт-и Кипчак) как источник по истории Крыма. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. Москва: Наука, 1969. С. 10–27.
10. Иналджик Халил. Крым под властью осман и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов (2). *Золотоордынское обозрение*. 2013. № 2. С. 117–127.
11. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упорядник Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992. 712 с.
12. Крамаровский М. Г. Джучиды и Крым: XIII–XV века. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 2003. Вып. X. С. 506–532.
13. Курат А. Н. Собрание сочинений. Кн. 1. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея Топкапы. Казань: Институт истории им. Ш. Муджани АН РТ, 2014. 256 с.
14. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. Москва – Ленинград: Ин-т истории СССР АН СССР, 1989. 204 с.
15. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Москва: Наука, 1979. 268 с.
16. Мурад Аджи. Великая степь. Приношение тюрка. Москва: АСТ, 2014. 672 с.
17. Носов А. До антропології кримських татар. *Антропология. Річник Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН за 1928 р.* Київ, 1929. С. 9–69.
18. Носов А. Кримські татари (Антропологічні нариси). *Східний Світ*. 1930. № 1–2 (10–11). С. 301–313.
19. Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и*

Центральной Европы. Москва: Наука, 1964. С. 29–61.

20. Пономарьова Г. П., Андреева А. П. Процес становлення кримськотатарської державності: від улусу до ханства. *Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія Право*. 2018. № 4 (62). С. 28–34.

21. Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 г. / Ф. Брун. Одесса: Гор. типография, 1858. 33 с.

22. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / редакция, вступительная статья и примечания Н. П. Шастинной. Москва: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1957. 272 с.

23. Сегеда С. П. Антропологія: навч. посібник. Київ: Либідь, 2001. 336 с.

24. Сидоренко В. А. Монетная чеканка Кырк Йера и Каффы в истории Крымского ханства. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2015. Вып. XX. С. 263–302.

25. Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона (Из архива ученого). *Византийский временник*. 1986. Т. 46. С. 255–276.

26. Студії з Криму. I–IX: відбитки з «Записок Історично-Філологічного Відділу» / ред. А. Е. Кримський. Київ, 1930. 209, [2] с.

27. Татары. *Энциклопедический словарь* / издатели Ф.А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. XXXII А. Тай – Термиты. Санкт-Петербург: Тип. Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1901. С. 671–672.

28. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. Импер. Академии Наук, 1884. 563 с.

29. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. 308 с.

30. Хенниг Рихард. Неведомые земли. Т. 3. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962. 492 с.

31. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по

1427 год / пер. с нем. Ф.К. Бруна. Баку: Элм, 1984. 87 с.

32. Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей). *Византийский временник*. 1927. Т. XXV. С. 53–76.

REFERENCES

1. AQÇOQRAQLI, O. (1927). Tatar Tamgı in Crimea. *Izvestiia Krymskoho pedahohyehskoho instituta im. M. V. Frunze*. (News of Crimean Pedagogical Institute Named after M. V. Frunze), Book 1. Simferopol. 32–47. [in Rus.]

2. GOLSTYAN, A. (1962). *Armenian Sources about the Mongols: Extracts from Manuscripts of the 13th–14th Centuries*. (1962). Moscow: Eastern Literture Publishing House, 143 p. [in Rus.]

3. ARTAMONOV, M., GUMILEV, L. ed. (1962). *History of the Khazars*. Leningrad: State Hermitage Publishing House, 522 p. [in Rus.]

4. SKRZHINSKAYA, E., comp. (1971). *Barbaro and Kontarini about Russia*. Leningrad: Nauka. 275 p. [in Rus.]

5. VERNADSKY, G. (1994). *Mongols and Ruthenia*. Tver: LEAN, Moscow: AGRAF, 480 p. [in Rus.]

6. VOITOVYCH, L. (2004). *Descendants of Genghis Khan: an introduction to the genealogy of the Genghis-Juchids*. – Lviv: [B.v]. 248 p. [in Ukr.]

7. HRUSHEVSKYI, M., (1992). *History of Ukraine-Rus*: In 11 Vol., 12 Books. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, 640 p. [in Ukr.]

8. HRUSHEVSKYI, M. (1993). *History of Ukraine-Rus*: In 11 Vol., 12 Books. Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka, 544 p. [in Ukr.]

9. ZAJACZKOWSKI, A. (1969). “Chronicle of the Kipchak Steppe” (Tenarikh-i Desht-i Kipchak) as a Source on the History of Crimea. *Eastern Sources on the History of the Peoples of South-Eastern and Central Europe*. Moscow: Nauka, pp. 10–27. [in Rus.]

10. INALDZHİK, Kh. (2013). Crimea under Ottoman Rule and Disputes Over the Conclusion of an Agreement: on the Materials of New Documents (2). *Zolotoordinskoe obozreniie* (Golden Orda Review), № 2, pp. 117–127. [in Rus.]

11. Yakymovych, B., comp. (1992). *History of the Ukrainian Army (from Princely Times to the 20s of the 20th Century)*, 4th ed., chan. and ext. Lviv: Svit, 712 p. [in Ukr.]
12. KRAMAROVSKY, M. (2003). Juchidy and Crimes: 13th-15th Centuries. *Materyaly po arkhеолоhii, istorii i etnоhrafii Tavrii* (Materials on Archaeology, History and Ethnography of Tavria). Simferopol, Issue 10, pp. 506-532. [in Rus.]
13. KURAT, A. (2014). Labels and Badges of the Khans of the Golden Horde, Crimea and Turkestan in the Archive of the Topkapi Museum. *Collection of Works*. Book 1. Kazan: Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences, 256 p. [in Rus.]
14. *Latin-language Sources on the History of Ancient Rus. Germany. 9th – the First Half of the 12th Century*. (1989). Moscow-Leningrad: Institute of History of the USSR Academy of Sciences of the USSR, 204 p. [in Rus.]
15. MATUZOVA, V. (1979). *English Medieval Sources of the 9th-12th Centuries*. Moscow: Nauka, 268 p. [in Rus.]
16. MURAD, A. (2014). *Great Steppe. Turk Offering*. Moscow: AST, 672 p. [in Rus.]
17. NOSOV, A. (1929). To the Anthropology of the Crimean Tatars. *Antropolohiia. Yearbook of the Anthropology Cabinet named after F. Vovk of All-Ukrainian Academy of Sciences for 1928*. Kyiv, pp.9-69. [in Ukr.]
18. NOSOV, A. (1930). Crimean Tatars (Anthropological essays). *Shhidnyi Svit*, (Eastern World), № 1-2 (10-11), p. 301-313. [in Ukr.]
19. POLIAK, A. (1964). New Arabic Materials of the Late Middle Ages About Eastern and Central Europe. *Eastern Sources on the History of the Peoples of South-Eastern and Central Europe*. Moscow: Nauka. pp. 29-61. [in Rus.]
20. PONOMAROVA, G., ANDREIEVA, A. (2018). The Process of Formation of the Crimean Tatar Statehood: from the Ulus to the Khanate. *Derzhava ta rehionu. Seria Pravo*. (Scientific and Industrial Journal. State and regions. Series: Law), № 4 (62). pp. 28-34. [in Ukr.]
21. BRUNN, F. (1858). *Travel of Gilbert de Lannois through Southern Russia in 1421*. Odesa: City Printing House, 33 p. [in Rus.]
22. SHASTINA, N., ed. (1957) *Travels to the Eastern Countries of Plano Karpina and Rubruk*. Moscow: State Publishing House of Geographical Literature. 272 p. [in Rus.]
23. SEGEDA, S. (2001). *Anthropology: A Textbook*. Kyiv: Lybid, 336 p. [in Ukr.]
24. SYDORENKO, V. (2015). Coinage of Kyrk Yer and Kaffa in the History of the Crimean Khanate. *Materyaly po arkhеолоhii, istorii i etnоhrafii Tavrii* (Materials on Archaeology, History and Ethnography of Tavria), Issue XX. p. 263-302. [in Rus.]
25. SKRZHYN'SKAYA, E. (1986). Polovtsy. The Experience of Historical Interpretation of Ethnicity (From the Scientist's Archive). *Vizantiyskii vremennik* (Byzantium Chronicer), Vol. 46. pp. 255-276. [in Rus.]
26. KRYMSKYI, A., ed. (1930) *Studios from Crimea. I-IX: Prints from the "Notes of the Historical and Philological Department"*, Kyiv. 209+[2] p. [in Ukr.]
27. Tatars. (1901). *Encyclopedic Dictionary*. Published by F. Brockhaus, A. Efron. Vol. XXXII A. Tai – Termites. – St. Petersburg. Type. Joint Stock Company "Publishing Business", Brockhaus-Efron, pp. 671-672. [in Rus.]
28. TIESENHAUSEN, V. (1884). *A Collection of Materials Related to the History of the Golden Horde*. Vol. I. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences Publishing House, 563 p. [in Rus.]
29. TIESENHAUSEN, V. (1941). *A Collection of Materials Related to the History of the Golden Horde*. Vol. II. – Moscow, Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 308 p. [in Rus.]
30. HENNIG, R. (1962). *Unknown Lands*. Vol. 3. Moscow: Foreign Literature Publishing House, 492 p. [in Rus.]
31. SHILTBERDER, J. (1984). *Travel Across Europe, Asia and Africa from 1394 to 1427*. Baku: Elm, 87 p. [in Rus.]
32. YAKUBOVSKY, A. (1927). Ibn-al-Biba's Story about the Campaign of Asia Minor Turks on Sudak, Polovtsians and Russians at the Beginning of the 13th Century. (Features from the Trading Life of the Polovtsian Steppes). *Vizantiyskii vremennik* (Byzantium Chronicer). Vol. XXV, p. 53-76. [in Rus.]